

**ПАЭМА «ТАРАС НА ПАРНАСЕ»: ПРАБЛЕМЫ
ГІСТОРЫКА-ЛІТАРАТУРНАГА КАМЕНТАРЫЯ**

Кагнітыўны вопыт сучаснага чытача, аб'ём і змест яго базавых ведаў, агульная недастатковасць чытацкіх кампетэнцый уяўляюць цяжжасці ў адэкватным успрыняцці тэксту ўнікальнага твора беларускай літаратуры сярэдзіны XIX ст. паэмы «Тарас на Парнасе». І гэта не толькі таму, што ў камунікатыўным трыадзінстве «аўтар — твор — чытач», па сутнасці, рэальна мы вымушаны лічыцца з наяўнасцю ўсяго двух кампанентаў — «твор — чытач». У такой сітуацыі, калі аўтар выключаны з камунікатыўнага працэсу, гэта не азначае, канешне, што ён «памёр», што ўслед за Раланам Бартам, Крысцэвай і іх паслядоўнікамі можна канстатаваць «смерць аўтара», бо імя яго і, адпаведна, светапогляд нам па-просту невядомы.

Не выпадае спрачацца з наступным слуханнем меркаванням аўтарытэтнага філолага і матэматыка-лінгвіста Р. Піяроўскага: «... Следует иметь ввиду, что атрибуция анонимного текста или произведения сомнительного авторства требует сопоставления атрибутируемого текста с текстами-образцами, бесспорно принадлежащими тому автору, из-под пера которого вышло вероятнее всего данное произведение. Если таких образцов нет, атрибуция становится невозможной» [21, с. 4]. Паколькі дагэтуль ніводнага твора, які бясспрэчна належаў пяру Канстанціна Вераніцына, не выяўлена, ён сёння можа лічыцца толькі адным з верагодных аўтараў паэмы «Тарас на Парнасе», якую правамерна адносіць да ананімных твораў.

Таму і паўстаюць зразумелыя цяжжасці пры інтэрпрэтацыі тэксту твора, бо прысутнасць аўтара застаецца выяўляць толькі ў ім самім, улічыўшы свядомы выбар рэальнага аўтара быць нятоесным не толькі з галоўным героем, але і з апавядальнікам, які нібыта выступае толькі ў функцыі простага фіксатара расказаных ключавым персанажам падзей. Не выклікае сумнення, што, ствараючы карціну персанажа, малюнкi фантастычнай (віртуальнай) рэальнасці, убачанай нібыта галоўным героем, рэальны аўтар відавочна не арыентаваўся на так званага найўнага ці непадрыхтаванага чытача, што само па сабе зафіксавала ў тэксце, адкрытым для інтэрпрэтацый, аўтарскія інтэнцыі.

Увогуле, застаюцца амаль не асэнсаванымі прычыны таго, чаму твор, заснаваны выключна на вымысле, мастацкай фантазіі, што рэзка кантраставала з масай тагачасных побытаапісальных, сацыяльна ці палітычна ангажаваных беларускамоўных твораў, не застаўся на перыферыі чытацкіх сімпатый, а набыў вялікую, можна сказаць, усенародную папулярнасць. Пры гэтым зразумела, што аўтар мусіў прысутнічаць у тэксце ў двух іпастасях:

так званага традыцыйнага «вобраза аўтара» і імпліцытнага аўтара, г. зн. створанага ў свядомасці чытачоў у працэсе ўспрыняцця тэксту, незалежна ад волі творцы і без якой бы там ні было суаднесенасці з канкрэтнай асобай.

Інтэрпрэтацыя тэксту «Тараса на Парнасе» ўяўляецца няпростай і ў сувязі з тым, што аўтар паэмы відавочна займаўся эксперыментатарствам, таму і «расшыфроўваць» сэнсы твора надзвычай складана. Семантыка тэксту паэмы «Тарас на Парнасе» павінна выяўляцца не толькі праз аналіз архітэктонікі і выкарыстаных творцам кампазіцыйных прыёмаў, абумоўленых прынцыповым аўтарскім адборам спосабаў данясення яе да патэнцыяльных чытачоў, але і, не ў апошнюю чаргу, праз моўныя сродкі, напрамую звязаныя з выяўленнем светапогляду аўтара, яго творчай ідэі, апрыёры карэлюючай з ідэалагічнай пазіцыяй пісьменніка.

Адным з асноўных метадаў тэксталогіі з’яўляецца каментаванне — навукова абгрунтаваны аналіз тэксту, які спрыяе лепшаму яго разуменню і вытлумачэнню. Яно мусіць мець шматвектарны характар і заключаць у сабе не толькі агульныя гісторыка-літаратурныя звесткі пра твор, падзеі і асобаў, згаданых у ім, неабходныя лінгвістычныя тлумачэнні, але і асэнсаванне крытычных ацэнак, раскрыццё ідэйна-мастацкіх інтэрпрэтацый твора, выяўленне падтэксту і інш.

Беларускае літаратуразнаўства назапасіла пэўны вопыт падрыхтоўкі асобных выданняў паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе», якія суправаджаюцца каментарыямі. Яны пабачылі свет у 1945, 1952, 1982 гг. У 2009 г. з’явілася асобнае літаратурна-мастацкае выданне: К. Вераніцын «Тарас на Парнасе: паэмы» (укладанне з тэксталагічнай падрыхтоўкай і каментарыямі Ю. Пацюпы). Тэксты паэм шмат разоў з каментарыямі друкаваліся ва ўсіх профільных хрэстаматых, анталогіях і зборніках.

Вывучэннем славытых беларускіх паэм XIX ст. актыўна займаліся дзясяткі айчынных даследчыкаў, сярод якіх асобна трэба назваць імя Генадзя Кісялёва (1931–2008). Дзякуючы яго шматгадовай працы, у гісторыю беларускай літаратуры ў дачыненні «Тараса на Парнасе» са статусам найбольш верагоднага аўтара паэмы **ўведзена** імя Канстанціна Вераніцына. Складаны лёс быў накіраваны паэмам «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Таму пытанне іх далейшага вывучэння, асэнсавання і падрыхтоўкі адпаведных сённяшняму дню каментарыяў стаіць востра.

Рахманы. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што паэма «Тарас на Парнасе» пачынаецца ў духу беларускай народнай казкі са станючай характарыстыкі героя Тараса:

Штож? Чалавек ен быў рахманый,
Гарэлки-й у губу ен ни брау;
За тож и у ласцэ быу у пана,
Яго пан дужа шанавау.

Любила тож Тараса и паня,
Ни разу и урадник ни сбрыхау;
Зато-ж Тарас балота зраньня
Да цемнай ночы пильнавау [24, с. 236].

Падзяляючы меркаванні Г. Кісялёва, што спіс паэмы з матэрыялаў А. Рыпінскага — «даволі акуратны тэкст, які можна разглядаць як блізкі да аўтарскага» [14, с. 291] і Ю. Пацюпы, што рэдакцыя паэмы, якая грунтуецца на спісе А. Рыпінскага, з'яўляецца «максімальна набліжанай да імавернага арыгінала» [6, с. 54], цытуем тэкст паводле навуковай публікацыі ў гісторыка-літаратурным зборніку «Шляхам гадоў» (1990).

Падобны пачатак характэрны не толькі для паэмы «Энеіда навыварат» (*«Жыў-быў Эней, дзяцюк хунавы, // Парнюк няўвошта украсіў, // Хоць пан, а ўдаўся нелукавы, // Даступен, весял, неспясіў»* [15, с. 3]), але і для некаторых аўтарскіх друкаваных твораў тагачаснай беларускай літаратуры. Так, В. Дунін-Марцінкевіч аналагічна пачынае з ідэалізаванага партрэта свае апублікаваныя «Вечарніцы» (1855), у якіх *«Ананія наш вясёлы», «стары», «бедны і голы», паўстае як шанаваны ўсімі і богабаязны майстар «казкі лцаў»* [11, с. 412]. Усе трое герояў — вартыя павагі людзі. У дадатак палясоўшчык Тарас яшчэ зусім не п'е гарэлкі і падкрэслена характарызуецца як *рахманы* чалавек, а г. зн. памяркоўны да іншых, згаворлівы, дабрадушны, лагодны, да таго ж за цвярозасць і адданасць працы ён выступае як панскі фаварыт-улюбёнец. Але ці мог быць *рахманым* Тарас ва ўзаемаадносінах з сялянамі-аднавяскоўцамі?

Пры супастаўленні з характарыстыкай гаротнай долі лесніка ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» сам выраз *рахманы палясоўшчык* успрымаецца як аксюмаран, бо спалучае нібыта лагічна несумяшчальнае (*«Дык і не дзіва, што Міхала / У нас любілі вельмі мала. / Міхал сам гэта чуў і ведаў, / Ды што ты зробіш? Так з прадзедаў / Было-вялося і вядзецца...»* («На першай гаспадарцы»)). Міхал *«ранютка»* ідзе ў лес і на свята. Пра немагчымасць служыць лесніком *«пусціўшы рукавы»* ідзе спрэчка яго з сямейнікамі ў раздзеле «Раніца ў нядзельку». Такого ж увішнага, як і Міхал, героя-лесніка з апавядання І. Чыгрынава «Маці» (у першай публікацыі «У ціхім тумане») *«мужыкі — клялі і не адзін раз спрабавалі пацэліць з ружжжа ў яго шырокую спіну»*. Мабыць, не без іроніі спраўным і шчырым служакам напачатку малюецца і палясоўшчык Тарас, да якога няма прэтэнзій нават ва ўрадніка.

Ураднік. У выданні паэмы 2009 г. гэтая пасада пракаменціравана так: *«Ураднік — у Расійскай імперыі ніжэйшы ранг павятовай паліцыі. У некаторых рэдакцыях паэмы заміж ураднік пішацца войт — асоба, якая назірала за працай прыгонных сялян і выкананнем іх абавязкаў»* [6, с. 68]. Першы сказ тут фігуруе недарэчы, памылкова. У тым, што ў каментарыі мае месца фактычная недакладнасць, пераконвае кніга Ю. Федасюка «Што незразумела ў класікаў,

або Энцыклапедыя рускага побыту XIX стагоддзя»: «В 1878 году становые пристава получили в свое распоряжение **урядников** — сельских полицейских. Их не надо путать с урядниками — унтер-офицерами казачьих войск, к которым они не имели никакого отношения» [25, с. 73]. Пасада паліцэйскага ўрадніка была ўведзена ў імперыі толькі напрыканцы 1870-х гг. Стасоўны каментарый да адпаведнага слова змяшчае «Слоўнік беларускай мовы» (1870) І. Насовіча: «УРЯДНИКЪ... Прикащикъ въ имении, управляющій. Идзи до урядника» [20, с. 665]. У Беларусі ўраднік — гэта сінонім ужываным у творах В. Дуніна-Марцінкевіча пасадам *аканом*, *камісара*.

І. Бас, які ў 1960 г. апублікаваў параўнальны спіс паэмы «Тарас на Парнасе», для якога выкарыстаў 16 друкаваных тэкстаў і 2 рукапісныя варыянты твора, адзначыў: «Змены ў тэксце тлумачацца і тым, што спісы паэмы рабіліся ў розны час, у розных мясцовасях. У аснову твора былі пакладзены адны і тыя ж вобразы, матывы і г. д., але ў кожнай сацыяльнай групе насельніцтва некаторыя эпізоды, вершы перарабляліся, выяўляючы ў пэўнай меры яе інтарэсы і густы. Так, у віцебскіх выданнях паэмы слова «**войт**» (у радку «І войт ні разу не збрахаў») заменена другім — «**ураднік**»» [3, с. 215]. Адсюль напрошваецца, здавалася б, лагічны вывад: ужыванне слова «**ўраднік**» магло быць больш характэрна для паўночна-ўсходніх рэгіёнаў Беларусі. Аднак яго ўжыванне, прычым у вельмі цікавым кантэксце, фіксуецца і ў ананімнай «Гутарцы Данілы са Сцяпанам», тэкст якой меў пашырэнне на Міншчыне і Гродзеншчыне [Гл.: 15, с. 1050].

Антыпрыгонніцкая «Гутарка Данілы са Сцяпанам» магла ўзнікнуць толькі ў кароткі прамежак з 1857 па 1861 год, а г. зн. у перыяд блізкі да напісання паэмы «Тарас на Парнасе». Змест «Гутаркі...» пераконвае, што для паднявольнага сялянства ўраднік быў значна страшнейшым за *цівуна* і *войта*, менавіта ён параўноўваецца з чортам, лаецца «па-свойму» (відавочна, па-польску) і мае звычку да мардабойства, значыць, яго найбольш і баяліся. Выкарыстаны ў «Тарасе...» гістарызм *ураднік* дае не так і мала для лепшага разумення духу часу, каларыту эпохі. М. Хаўстовіч у каментарыі да слова ўраднік са спісу «Гутаркі Данілы са Сцяпанам», запісаным на Навагрудчыне для М. Федароўскага, адзначае: «Тут ідзе гаворка не пра паліцэйскага ўрадніка, інстытут якіх быў уведзены ў Расейскай імперыі ў 1879 г. Ураднікам у даўняй беларускай традыцыі называлі звычайна г. зв. *oficjalista* — прызначанага панам-памешчыкам кіраўніка маёнтку, інакш — *аканом*. Выкарыстанне гэтага слова ў творы сведчыць пра тое, што яго аўтарам быў чалавек сталага веку (падкр. намі. — І. 3.)» [26, с. 205]. Даследчык не прыводзіць аргументы на карысць свайго сцвярджэння, таму ў такім разе, на яго думку, па аналогіі асобай «сталага веку» трэба лічыць і аўтара паэмы «Тарас на Парнасе», які таксама выкарыстаў названае слова. А такая выснова з лагічнага пункту гледжання супярэчыць гіпотэзам, паводле якіх сёння найбольш верагоднымі аўтарамі паэмы з’яўляюцца Канстанцін Вераніцын (1834 г. н.) і Ялегі Вуль

(1835 г. н.), якім падчас узнікнення «Тараса...» было каля 20 гадоў, што аніяк не стасуецца са «сталым векам».

Кузьма-Дзям'ян. У паэме «Тарас на Парнасе» дакладна акрэсліваецца час асноўнага дзеяння: «— *На самага Кузьму-Дзім'яна / Пашоу я у насны мижы мохоў...*» [24, с. 237]. У энцыклапедыі «Беларускі фальклор» У. Васілевіч прыводзіць такія звесткі: «Кузьма і Дзям'ян, прысвятак *народнага календара* (14 ліпеня і 14 лістапада н. ст.). У асобах святых народ бачыў апекуноў і да-радцаў сваім галоўным справам: улетку — сенакосу і падрыхтоўцы да жніва, увосень — малацьбе. У фальклоры К. і Дз. малююцца прыземленымі, з тымі самымі клопатамі, што і простыя людзі. <...> У нар. легендзе К. і Дз. маглі вы-ступаць як кавалі. <...> Гэты дзень асабліва шанавалі і незамужнія дзяўчаты, бо верылі, што святыя К. і Дз. спрыяюць вяселлям. <...> Да К. і Дз. звярталіся ў *вясельных песнях* з просьбаю “скаваць свадзьбу крэпкую, даўгавечную, на векі неразлучную”» [5, с. 736]. Значыць, прыгода-падзея, што здарылася ў жыцці Тараса, акрэсленая аўтарам у метафарычным радку «*Біда у бару яго спаткала...*» [24, с. 236], адбылася, хутчэй, на схіле восені (калі палявалі на цецерыкоў), у дзень свята праведнікаў, адаптаваных да народных уяўленняў, максімальна спрошчаных, дэмакратызаваных дабразычліўцаў вясковага люду.

Я. Карскі, пераказваючы змест паэмы «Тарас на Парнасе», падае важную этнаграфічную дэталю: «Отправившись однажды очень рано по обычаю в обход леса (это было на самого Кузьму-Демьяна, когда, по народному представлению, могут померещиться разные страхи и небылицы), он (Тарас. — І.З.) присел на пень и незаметно для себя задремал. Ему показалось, что он куда-то провалился, и когда пришёл в себя, то очутился в необычной, незнакомой обстановке» [13, с. 307]. На жаль, натрапіць на інфармацыю ў фалькларыстычнай літаратуры, што на Кузьму-Дзям'яна могуць адбывацца неверагодныя здарэнні, пакуль не давялося. Тым не менш невыпадкова сць паведамлення акадэміка Я. Карскага, на нашу думку, можна, хоць і ўскосна, пацвердзіць наяўнасцю у беларускай мове дзеяслова *падкузьміць*. У «Глумачальным слоўніку беларускай мовы» фіксуецца: «Падкузьміць...; *зак.*, каго-што. *Разм.* Паставіць у няёмкае становішча; падкусіць. [Давідзюк:] — *Я без жартаў кажу табе: артыкул мне падабаецца, хоць ты і падкузьміў рэдакцыю.* Сабаленка» [23, с. 538]. Датаванне ў творы падзей, якія адбыліся якраз на Кузьму-Дзям'яна, у значнай ступені адпавядае зместу паэмы: аўтар нібы папярэджвае чытачоў, што іх *падкузьміць, падманіць, ашукае, абвядзе вакол пальца, абве ў лапці*.

У «Слоўніку...» І. Насовіча зафіксавана: «Кузьма и Дземьян два Лицвины, принесли горшочек боцвинья. *Из песни*» [20, с. 31]. У рэчышчы нашай гаворкі вельмі важная не толькі пазнака з *песні*, але і яшчэ больш этнічная ідэнтыфікацыя персанажаў, што ў фальклоры ўвогуле з'яўляецца рэдкасцю. Таму можна зрабіць папярэдні вывад: у асяроддзі карэнных жыхароў Бела-

русі, носьбітаў і захавальнікаў народнай культуры, Кузьма і Дзям'ян нейкі час асацыяваліся і з этнічным самавызначэннем.

Маладзік. Вядома, якое вялікае значэнне для высьвятлення часу і падзей, апісаных у ананімных творах, мае адлюстраванне ў іх нябесных аб'ектаў. Класічны прыклад дае «Слова пра паход Ігара». З матэрыялаў энцыклапедычнага слоўніка «Слово о полку Игореве» в літаратуры, искусстве, науке» М. Булахава вынікае, што В. Тацішчаў у няскончанай працы «История Российская с самых древних времён» падае пераказ-пераклад летапіснай аповесці пра паход Ігара Святаславіча 1185 года на полаўцаў. У ім ёсць наступныя радкі: «И тако продолжал путь свой к Донцу. На вечер же маия 1-го дня увидели затмение солнечное, которого осталась часть, яко луна трёх дней. В рогах его яко уголь горящий был, звёзды были видимы и в очах было зелено» [Цыт. па: 4, с. 214]. І тое, што сапраўды ў гэты час, увесну 1185 года, адбылося ў той мясцовасці частковае сонечнае зацьменне, стала важкім аргументам на карысць аўтэнтычнасці помніка і рэальнасці адлюстраваных у ім падзей.

Звернемся да таго катрэна паэмы «Тарас на Парнасе», у якім гаворыцца пра шчаслівае завяршэнне прыгодаў героя-палясоўшчыка:

Нясьли на крыльях быць як вецир,
И проста прынясьли у наш лес.
Гляджу я...цемна...мусиць вечэр,
И маладзик на неба узлез... [24, с. 245].

Этнографы і фалькларысты XIX стагоддзя неаднойчы падкрэслівалі асаблівае стаўленне беларускага сялянства да маладзіка. Так, адзін з іх сведчыў: «Час змены квадраў месяца прыкмячаецца ў народзе вельмі старанна. Яны называюцца па-мясцоваму квадрамі. Але ўласна сялян цікавіць не астранамічны час чатырох відазмяненняў месяца, а толькі калі настае маладзік, поўны і стары. <...> І калі хто з сялян не заўважыў, як настаў маладзік, то абавязкова аб гэтым спытае ў іншых. <...> Невядома, чаму маладзік выклікае ў народзе нейкую глыбокую забабонную павагу да яго. Як толькі сяляне ўпершыню ўбачаць сярпок маладзіка, адразу хрысцяцца і вітаюць яго <...>. Акрамя маладзіка мала што прыцягвае ўвагу народа на небасхіле, хіба незвычайнае з'яўленне каметы або зацьмення, якія, па павер'ях, прадвешчаюць нешта нядобрае, найчасцей вайну» [12, с. 322–323].

Паводле інфармацыі ў электронных рэсурсах у Беларусі маладзік на восеньскія Кузьму-Дзям'яна ці 14 лістапада ўвечары можна было назіраць у наступныя гады — 1841, 1849?, 1852, 1860, 1863?, 1868?. Цікава, што 14 лістапада 1852 года, а гэта была нядзеля [16], маладзік якраз толькі з'явіўся на вачэрнім небасхіле, нібы сапраўды «на неба узлез».

Хароміна-мядзведзь. Ва ўсіх вядомых спісах «Тараса на Парнасе», пра што сведчыць параўнальны спіс паэмы, падрыхтаваны І. Басам, фігуруе

«хароміна-мядзведзь» [гл.: 3]. Пасля неспадзяванай сустрэчы з ім у лесе перапалоханы палясоўшчык няўдала паспрабаваў ускочыць на зламаныя лясіну. У выніку, паслізнуўшыся, ён падае ў нейкую прорву і такім чынам здзяйсняе хуткае перамяшчэнне з зямной рэчаіснасці на той свет. Як правіла, усе публікатары пакідаюць тэкст гэтага фрагмента без каментарыяў, хоць мядзведзь у дадзеным выпадку выконвае канкрэтную функцыю правадніка ў іншую тагасветную рэальнасць. Тут належыць прыгадаць, што аналагічную ролю, толькі значна больш па-мастацку развітую, выконвае мядзведзь у сне Таццяны, гераіні рамана Пушкіна «Яўгеній Анегін». «*И снится чудный сон Татьяне*» [22, с. 263], што яна ў зімовым лесе і няма каму дапамагчы перайсці праз ручай. Далей «*большой, взъерошенный медведь*» [22, с. 264] падтрымлівае гераіню, суправаджае яе, а затым, перш чым знікнуць, прыносіць напаўпрытомную дзяўчыну ў шалаш, дзе Анегін у кампаніі з рознымі пачварамі перад абуджэннем гераіні забівае доўгім нажом прыйшоўшага з Вольгай Ленскага.

Марс з Гаркулесам. Перад сучаснымі даследчыкамі дагэтуль стаяць сур'ёзныя рэцэптыўныя цяжкасці ў адэкватным прачытанні ідэйнага зместу і сэнсавай нагрузкі тых кампазіцыйных частак паэмы, якія адлюстроўваюць падзеі, звязаныя непасрэдна са знаходжаннем Тараса сярод антычных багоў. Склалася традыцыя інтэрпрэтаваць вобразы антычных багоў і герояў на Парнасе цалкам абагульнена, акцэнтуючы ўвагу ледзь не выключна на агрубленні іх вобразаў. Аднак нават гранічнае абстрагаванне ў творчасці не можа не адлюстроўваць гістарычна-канкрэтных, рэальна існуючых фактаў грамадскага жыцця. Таму, на нашу думку, паэма «Тарас на Парнасе» мусіць быць насычана дастатковай колькасцю схаваных і яўных цытат і, яшчэ ў большай ступені, алюзій на зладзённыя праблемы рэчаіснасці, разуменне сутнасці якіх натуральна ўяўляе цяжкасць для сучасных чытачоў. Аднак такой цяжкасці магло не быць перад адукаванымі сучаснікамі аўтара. Звернем увагу на наступны катрэн паэмы:

Вось б'ётца Марс и з Гаркулесам,
А Гаркулес, як быць мядзведзь;
Штоб цешыць самага Завеса,
За чуб ен лоука Марса мнець [24, с. 241].

Верагодна, што ў гэтых радках заключаўся намёк на ход Крымскай вайны (1853–1856), няўдалай для Расіі, праціўнікам якой выступала кааліцыя Брытанскай, Французскай і Асманскай імперый. Саюзнікі паспяхова высадзіліся ў Крыме і нанеслі расійскай арміі шэраг параз, у выніку якіх была захоплена частка Севастопаля. У вершы Г. Дзяржавіна «Восень у час асады Ачакава» (1788) ёсць радкі: «*Российский только Марс, Потемкин, / Не ужасается зимы...*» [9]. У 1801 г. у Пецярбургу быў адкрыты помнік А. Сувораву, які ўвасабляў сімвалічны вобраз генералісімуса ў алегарычным

абліччы Марса ў антычнай вопратцы, з мячом і шчытом у руках. Да сярэдзіны XIX ст. у Расіі складалася традыцыя асацыявання сваіх палкаводцаў, як і расійскага мілітарызму ўвогуле, з антычным богам вайны Марсам, якому ў беларускай паэме невыпадкова «дастаецца» ад Геркулеса.

Крывавую даніну Крымскай вайне заплаціла і Беларусь. Яе жахі знайшлі адлюстраванне нават у падцэнзурнай паэме В. Каратынскага «Таміла» (1858). Радасныя і балючыя пасляваенныя рэаліі закранаюцца і ў забароненых да друку «Быліцах. Расказах Навума» (1857) В. Дуніна-Марцінкевіча. Для жыхароў тагачаснай Беларусі крымскія падзеі былі злабадзённай рэчаіснасцю, на факты якой мог адгукнуцца аўтар паэмы «Тарас на Парнасе». Спецыфіка адлюстравання вобразаў антычных багоў і герояў у творы магла мець не толькі культуралагічны, але і канкрэтна-гістарычны кантэкст.

Геба. Аднак, ідучы па шляху выяўлення названага канкрэтна-гістарычнага кантэксту і вышуквання ў мастацкіх творах сацыяльнай вастрэні, беларускія літаратуразнаўцы савецкай пары, часам, дазвалялі сабе відавочны інтэрпрэтацыйны валютарызм. Так, В. Барысенка ў манаграфіі «Францішак Багушэвіч і праблема рэалізму ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя» (1957) адзначаў: «Шляхам парадыравання вобразаў міфалагічных багоў у паэме не толькі дыскрэдытуюцца варожыя аўтару твора літаратурныя густы, але і досыць востра крытыкуюцца асобныя заганы феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Цікавым у гэтым сэнсе з’яўляецца вобраз Гебы. Яе становішча на Алімпе як-бы падкрэслівае класавы падзел тагачаснага грамадства» [2, с. 64]. Такі вывад даследчыка нібыта пацвярджаецца наступнымі радкамі пра Гебу:

Ина у страхуи узят[а] у неби,
Штоб есьць варыць и плащыя мыць;
(Нябось на цяжким живець хлеби, —
Ци штука-ж столькои накармиць?..) [24, с. 241].

Тут не было падстаў гаварыць ні пра «загану феадальна-прыгонніцкай сістэмы», ні пра «класавы падзел тагачаснага грамадства». Вывад напрашваецца значна больш стрыманы: аўтарам паэмы быў чалавек так званага разначыннага ідэйна-псіхалагічнага складу, дэмакрат, якому не імпанавала свецкасць як атрыбут штодзённага жыцця.

У канцы XVIII — першай палове XIX ст. згадванне багіні Гебы мела месца не толькі ў творах рускай паэзіі, але і ў прозе, напрыклад, у «Беднай Лізе» (1792) М. Карамзіна. «**Геба (Гебея)**, греч. — богиня юности, дочь *Зевса* и *Геры*. На Алимпе Г. подносила богам *нектар* и *амброзию* <...>. Иносказательно, шуточно: Г. — трактирщица, официантка» [17, с. 50], — канстатуецца ў «Міфалагічным слоўніку». Як Арэс-Марс быў сімвалам вайны, Афродыта-Венера — прыгажосці і кахання, так Геба адназначна выконвала функцыю слугавання на застоллях, на чым і акцэнтавалася ўвага ў літаратурных творах.

Невыпадкава, што і ў беларускай паэме яна часцей за іншых багоў з’яўляецца на сцэне, а ў фінале па загаду бацькі корміць і Тараса:

Киўнуў Зявес, и мигом Гэба
Крупени у миску налила,
И добрую краюшку хлеба,
Сказаушы: «еш», мне падала [24, с. 244].

У лютым 1855 г. «першы пушкініст» П. Аненкаў выдаў «Матэрыялы для біяграфіі Аляксандра Сяргеевіча Пушкіна», якія склалі першы том «Сачыненняў Пушкіна». У ім было засведчана, што верш Пушкіна «Да мастака» («К живописцу») быў перакладам з французскай мовы вядомага верша Эварыста Парні (1753–1814) «Мастак! Няхай Геба будзе тваёй мадэллю» («Peintre! Qu’Hébé soi ton modèle») [гл.: 1, с. 36]. Аўтар паэмы «Тарас на Парнасе» мог быць знаёмы з гэтым гучным пушкіназнаўчым выданнем. У Пушкіна нямала перакладаў і наслідаванняў Э. Парні, імя якога згадваецца ў «Яўгеніі Анегіне». Творы французскага паэта перакладаліся на рускую мову Крыловым, Баццошковым, Вяземскім і інш. У 1799 г. Э. Парні стварыў іроікамічную паэму «Вайна багоў», у якой апісаны прыход хрысціянскіх багоў на змену багам язычніцкай антычнасці і якая мела выключны поспех не толькі ў Францыі. Таму ёсць сэнс шукаць крыніцы рэмінісцэнцый для беларускага паэта не толькі ў рускай паэзіі і прозе. Пры гэтым абавязкова варта ўлічыць аўтарытэтнае, хоць, у нейкай ступені, і суб’ектыўнае, меркаванне сучасніка М. Дабралюбава, які ў артыкуле «Французскія кнігі» (1858) пісаў: «У нас греческая мифология известна очень мало, да и нет особенной надобности наполнять ею голову детей. По крайней мере нам кажется, что вовсе не следует сожалеть о том времени, когда в нашу литературу, с легкой руки французов века Людовика XIV, вторгались было зевсы, пегасы, буцефалы, минервы, купидоны и многие сотни их собратий. Поэтому мы вовсе не признаем необходимости и пользы изучения мифологии в детском возрасте и, нисколько не задумавшись, готовы осудить всякого воспитателя, заводящего детей на Парнас и Олимп...» [10, с. 759]. Для рускай літаратуры этап захаплення міфалагічнай вобразнасцю крытык лічыў пройдзеным. Аднак у беларускай літаратуры сітуацыя была іншай, таму французскі, як і нямецкі (Ф. Шылер і Г. Гейнэ), вектары ў выяўленні фактаў магчымага міжнацыянальнага літаратурнага ўзаемадзеяння застаюцца перспектыўнымі.

Гармонік. Аўтар «Тараса...» выявіў схільнасць да паказу светлых маляўнічых жыцця. Багі на Парнасе жывуць прывольна. Хоць некаторыя з іх паказаны ў працы, але большасць вясёла бавіць час у атмасферы бяздзейнасці і паказнога гультаявання. Напрыклад, паводзіны бога кахання:

Амур усе з дзеукамі жартуіць,
Ну проста смех ажна глядзець;
То ен знецейка пацалуіць,
То шмотку з галавы здзярэць.

То адным вокам ен миргаіць,
Як быццам-бы каго завець,
То у гармоніку зайграіць,
То Нимхвам песню запяець [24, с. 241].

Тэкст паэмы адлюстроўвае новыя рэаліі ў краёвым народным жыцці. Даследчыца беларускіх музычных інструментаў І. Назіна канстатуе: «Гармонік <...> Прыйшоў на Беларусь з Расіі ў 2-й пал. 19 ст., спачатку на Віцебшчыну, у 20 ст. пашырыўся на астатняй тэрыторыі» [19, с. 144]. У яе ж манаграфіі «Беларускія народныя музычныя інструменты» дата ўдакладняецца: «Най-болей раннія упамінанні о его (гармоніка. — І. 3.) появлении в Белоруссии встречаются в этнографической литературе начиная с 60-х годов XIX в. Так, М. Дмитриев отмечал, что в Белоруссии на гулянках наряду со скрипкой, дудой и цимбалами используется “гармоник, игре на котором белорусская деревня учится у солдат или бродячих русских мужиков”» [18, с. 123]. Прыведзеная інфармацыя дазваляе зрабіць шэраг важных вывадаў. Па-першае, пацвярджаецца сувязь паэмы менавіта з Віцебшчынай. Па-другое, з’яўленне гармоніка ў Беларусі трэба датаваць, прынамней, сярэдзінай 50-х гадоў XIX ст. Па-трэцяе, сродкам дасягнення камічнага эфекту ў прыведзеным фрагменце выступае тое, што гарэзлівы Амур, які заляцаецца і фліртуе з дзяўчатамі, паказаны без сваіх атрыбутаў — лука і стрэл, затое ў руках яго з’яўляецца гармонік, створаны толькі ў 1820-я гады, тагачаснае ноўхаў. Зразумела, што напачатку дазволіць сабе такую музычную раскошу маглі толькі прадстаўнікі прывілеяваных пластоў насельніцтва, бо ручныя гармонікі вырабляліся і набываліся не ў краі, а за яго межамі. І толькі пазней яны пачалі з’яўляцца і ў вёсках. Звяртае ўвагу і тое, што ў сцэне гулянкі багі танчаць пад традыцыйную для Беларусі дуду, таму ігра на гармоніку падкрэслівала сацыяльны і маёмасны статус Амура, як гламурнага героя.

Цікава, што пасля гармоніка Амур пазней будзе іграць на значна больш дэмакратычнай свірэлцы (дудцы):

Хапнуушы келишэк гарэлки
Амур яшчо пависялеу:
Играь пачау ен у сьвирэлку,
И песьни дзеукам стройны пеу [24, с. 243].

Такім чынам, у паэме Амур выступае не ўсеагульным боствам каханна, ад акрутнай волі якога цярпелі як людзі і героі, так і багі, у тым ліку Зеўс / Юпітэр, а як вясковы весялун, залётнік, музыка і спявак.

Любіў ён цешыць грэшна цела. Заўважана, што не адзін з вобразаў парнаскіх багоў надзелены тымі ці іншымі атрыбутамі, звязанымі з эратызмам: Бах (Дыяніс-Вакх) у сцэне ўсеагульнай забавы-гулянкі вызначыўся, напрыклад, спяваннем фрывольных прыпевак. Аднак звернем увагу на іншае. Характарызуючы мову паэм, Л. Шакун адзначыў: «Некаторыя звароты нават супадаюць у паэмах: *любіў ён цешыць грэшна цела, дзявухна па нутру была* — у паэме “Энеіда наывыарат”, а ў паэме “Тарас на Парнасе”: *любіў ён цешыць грэшна цела ды часам лоўка падеўляць*; у паэме “Энеіда наывыарат” *Эол лапці лыкам падплятаў* — у паэме “Тарас на Парнасе” *Сатурн падвіркай лапці падплятаў* і г. д.» [28, с. 410]. У такой сітуацыі мы не маем справу з выпадковым выкарыстаннем тэкстуальных элементаў-рэмінісцэнцый з «Энеіды...» у «Тарасе...», бо гэта быў, без сумнення, свядомы выбар аўтара.

Фрагмент «Энеіды наывыарат» быў упершыню апублікаваны ў 1845 г. у часопісе «Маяк» праз два гады пасля таго, як на старонках гэтага ж выдання ў 1843 г. І. Цытовіч надрукаваў артыкул «Слова два пра мову і пісьменнасць Беларусі», у якім зноў жа ўпершыню прагучаў заклік пісаць на роднай мове для «бедных беларусцаў» і як узор быў змешчаны ананімны верш «Чалом, чалом, ацец, татулька!». Выдавец часопіса С. Бурачок публічна дзякаваў І. Цытовічу і выказаў гатоўнасць друкаваць «падобныя рэчы, разумныя, цудоўныя і неабходныя». Аднак рэальных аўтараў у той перыяд яшчэ бракавала, бо ў «Маяку», які спыніў сваё існаванне ў тым жа 1845 г., сярод матэрыялаў з Беларусі пераважалі не мастацкія творы, а фалькларыстычныя і этнаграфічныя публікацыі. Паказальна, што рэдакцыя «Маяка», які выдаваўся ў Пецярбургу ў 1840–45 гг., прытрымлівалася афіцыйных і кансерватыўных пазіцый, на старонках часопіса рэзка крытыкаваліся і Пушкін, і Лермантаў, і Гоголь, якія неўзабаве ўздыдуць на літаратурную вяршыню ў «Тарасе на Парнасе». Не выклікае сумнення, што, ведаючы самы вялікі і, галоўнае, даступны мастацкі тэкст на беларускай мове, надрукаваны ў першай палове XIX ст. — «Энеіду наывыарат», — аўтар «Тараса...» ўступіў у палеміку не столькі з папярэднікам-літаратарам, колькі з кансерватыўнай пазіцыяй рэдакцыі часопіса, якая надрукавала твор. Гэта пацвярджае выключную ролю паэмы В. Равінскага ў гісторыі беларускай літаратуры.

Пасля адносна невялікага часавога прамежка (10 гадоў) «Энеіда...» паслужыла творчым раздражняльнікам-імпульсам для аўтара «Тараса...». Яго непасрэдная рэакцыя заключалася ў тым, што, аддаючы даніну папярэдніку, ён уступіў у спаборніцтва-гульню з ім. Таму паміж двума творамі і назіраецца такая выразная тэкстуальная камунікацыя не толькі на вобразным і матыўным узроўнях, але і на ўзроўні інтэртэкстуальным. Закладаючы абсалютна новы ідэйны змест ва ўжо паспяхова выкарыстаную В. Равінскім форму, аўтар

«Тараса...» не палічыў заганным прадэманстраваць сваё знаёмства з «Энеїдай...» шляхам прамого цытавання. Вось па якой прычыне ўяўляе цікавасць для літаратуразнаўства наступнае чатырохрадкоўе:

Хоць ни мае то прауда дзела
Ня сьлед-бы можа мне й казаць,
Любиу ен цешыць грэшна цела,
Часами й добра падгуляць! [24, с. 243].

Галоўнае тут не канстатацыя вядомага з міфалогіі факта шматлікіх любоўных інтрыг авантурнага мужа Геры, а ступень выяўлення аўтарскай прысутнасці ў тэксце, майстэрская імітацыя ўласнай няўпэўненасці, як элементу літаратурнай гульні. Выпадак унікальны ва ўсіх беларускіх мастацкіх творах XIX ст., які пацвярджае выключны талент аўтара.

Вось. У пачатку XX ст. было абгрунтавана меркаванне, што для характарыстыкі індывідуальнага стылю найбольшую вагу маюць не звязаныя з тэмай і зместам твораў службовыя словы. З таго ж часу пачалі шырэй даследаваць лексічны склад мовы пісьменнікаў. Нельга не звярнуць увагу на тое, што ў тэксце спісу А. Рыпінскага ўказальная часціца *вось* ужываецца 17 разоў. Прывядзём шэраг прыкладаў:

Вось як казаў нам сам Тарас [24, с. 236].
Аж вось аткулітка зьявіўся [24, с. 238].
Вось перад люстрам задкам мелиць [24, с. 241].
Вось разам у дуду зайграли [24, с. 242].
Дак во як некалі Тарас [24, с. 245].

Як бачым, у тэксце часціца *вось*, выражаючы дадатковыя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні, пераважна ўжываецца для ўказання на паслядоўнасць змены падзей, або ўказанне на персанажаў ці рэаліі, якія знаходзяцца побач. Найперш у гэтым бачыцца не столькі стылістычная неапрацаванасць тэксту, колькі сцэнічнасць мастацкага бачання аўтара.

Рыгор Бярозкін слухна адзначаў, што адраджэнскія чыннасць і творчасць Алаізы Пашкевіч (Цёткі) сталі каталізатарам для паскарэння развіцця беларускай літаратуры. Выкарыстоўваючы гэтае ўдалае параўнанне, сцвердзім услед, што паэма «Тарас на Парнасе» была рэальным каталізатарам поступу айчыннага прыгожага пісьменства: пасля першапублікацыі («Минский листок», 1889) да 1920 г. розныя спісы яе тэксту былі надрукаваны ў многіх гарадах (Смаленск, Віцебск, Гродна, Магілёў, Вільня, Мінск, Коўна) больш за тузін разоў, у тым ліку асобнымі выданнямі. А чуйная да вобразнага слова і «пачцівая» да даробку папярэднікаў Цётка лісты 1914 г. да Браніслава Тарашкевіча, улічваючы прозвішча адрасата, пачынала так: «*Тарас, чаго сядзіш на Парнасе? Злазь! А то лазы ад Цёткі дастанеш*»; «*Тарас, не сядзі на Парнасе!*

Чаго маўчыш, як вады ў губы ўзяўшы?» [27, с. 217]. Пра папулярнасць твора сведчыў і М. Гарэцкі: «Надта любіла дэкламаваць яго дробная беларуская шляхта, а пазней — беларуская мужыцкая інтэлігенцыя. У самыя астатнія гады хадзіў гэты твор па Беларусі ў спісках сярод школьнай моладзі цэлымі тысячамі» [7, с. 175]. «Выдатны твор дагэтуль мае нязменны поспех, служыць як бы своеасаблівай візітоўкай Беларусі. Гэта адзін з першых твораў новай беларускай літаратуры, які выйшаў за межы Беларусі, атрымаў вядомасць у суседзяў» [8, с. 251], — падкрэсліў Г. Кісялёў у апошнім па часе выдання акадэмічнай гісторыі літаратуры.

Такім чынам, сёння перад айчынной філалагічнай навукай паўстае задача падрыхтоўкі навуковага, а затым і акадэмічнага выдання паэмы «Тарас на Парнасе», твора, які, прайшоўшы праверку часам, з’яўляецца агульнапрызнаным шэдэўрам нацыянальнай класікі.

Літаратура

1. Анненков, П. В. Материалы для биографии Александра Сергеевича Пушкина / П. В. Анненков; послесл. М. Филина. — М.: ТЕРРА-Книжный клуб, 2007. — 464 с.
2. Барысенка, В. В. Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя / В. В. Барысенка. — Мінск: Выд-ва АН БССР, 1957. — 366 с.
3. Бас, І. С. Друкаваныя і рукапісныя варыянты паэмы «Тарас на Парнасе» / І. С. Бас // Беларуская літаратура: даследаванні і публікацыі / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. — Мінск, 1960. — [Т.] 3. — С. 213–233.
4. Булахов, М. Г. «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке: Краткий энциклопедический словарь / М. Г. Булахов; под ред. Л. А. Дмитриева. — Минск: Университетское, 1989. — 247 с.
5. Васілевіч, У. А. Кузьма і Дзям’ян / У. А. Васілевіч // Беларускі фальклор: Энцыклапедыя: У 2 т. Т. 1: Акапэла–Куцця / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў і інш. — Мінск: БелЭн, 2005. — С. 736.
6. Вераніцын, К. Тарас на Парнасе: паэмы / К. Вераніцын, уклад. з тэкст. падрыхт. і камент. Ю. Пацопы, прадм. Я. Янушкевіча. — Мінск: Маст. літ., 2009. — 79 с.
7. Гарэцкі, М. Гісторыя беларускае літаратуры / М. Гарэцкі; уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб. — Мінск: Маст. літ., 1992. — 479 с.
8. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў. У 2 т. Т. 2. Новая літаратура: другая палова XVIII–XIX стагоддзя / НАН Беларусі, Ін-т літ-ры імя Я. Купалы; навук. рэд. тома У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. — Мінск: Беларус. навука, 2007. — 582 с.
9. Державин, Г. Р. Осень во время осады Очакова / Г. Р. Державин [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://rvb.ru/18vek/derzhavin/01text/024.htm>. — Дата доступа: 08.08.2018.
10. Добролюбов, Н. А. Собрание сочинений. В 3 т. Т. 1: Статьи, рецензии и заметки 1853–1858 гг. / Н. А. Добролюбов; сост., вступ. статья Ю. Буртина; примеч. Е. Буртиной. — М.: Худож. лит., 1986. — 876 с.

11. Дунін-Марцінкевіч, В. Збор твораў. У 2 т. Т. 1. Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні / В. Дунін-Марцінкевіч; уклад. з тэкст. падрыхт., прадм., перакл. і камент. Я. Янушкевіча. — Мінск: Маст. літ., 2007. — 494 с.
12. Земляробчы календар: Абрады і звычаі / Уклад., класіф., сістэм. матэрыялаў і камент. А. І. Гурскага; Уступ. арт. А. І. Гурскага, А. С. Ліса; Рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. — Мінск : Навука і тэхніка, 1990. — 405 с.
13. Карский, Е.Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 3, кн. 2. Очерки словесности белорусского племени / Е.Ф. Карский; коммент. Т. И. Вабищевич, В. М. Казберука, О. П. Кричко. — Минск: БелЭн, 2007. — 704 с.
14. Кісялёў, Г. В. Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. / Г. В. Кісялёў; навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. — 2-е выд. — Мінск: Бел. навука, 2003. — 426 с.
15. Літаратура першай паловы XIX стагоддзя / уклад. і камент. М. В. Хаўстовіча; навук. рэд. С. Л. Гаранін. — Мінск: Маст. літ., 2012. — 1086 с. — (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 3).
16. Лунный календарь 1852 года. Календарь лунных фаз в Беларуси [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://calendarby.ru/moon/1852-lunar-calendar.html>. — Дата доступа: 08.08.2018.
17. Мифологический словарь / М. Н. Ботвинник и др. — Минск: Университетское, 1989. — 255 с.
18. Назина, И. Д. Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые / И. Д. Назина; [Ред. М. Я. Гринблат]. — Минск: Наука и техника, 1979. — 144 с.
19. Назіна, І. Дз. Гармонік / І. Дз. Назіна // Этнаграфія Беларусі: Энцыклапедыя / Рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелСЭ, 1989. — С. 144.
20. Насовіч, І. І. Слоўнік беларускай мовы / І. І. Насовіч. — Мінск: Беларус. Сав. Энцыклапедыя, 1983. — 792 с.
21. Пиотровский, Р. Г. Предисловие // Ермоленко Г. В. Анонимные произведения и их авторы: На материале русских текстов второй половины XIX—нач. XX в. / Г. В. Ермоленко; науч. ред. Р. Г. Пиотровский. — Минск: Университетское, 1988. — С. 3–7.
22. Пушкин, А. С. Сочинения. В 3 т. — Т. 2. Поэмы; Евгений Онегин: Роман в стихах; Драматические произведения / А. С. Пушкин. — Минск: Маст. літ., 1986. — 527 с.
23. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Т. 3. Л — П / [Рэд. тома П. М. Гапановіч]. — Мінск: Гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1979. — 672 с.
24. Узьлезшы на Парнас, што выдзіу там Тарас? // Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік / Уклад. Г. Кісялёў. — Мінск: Маст. літ., 1990. — С. 236–245.
25. Федосюк, Ю. А. Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX века / Ю. А. Федосюк. — 10-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2007. — 264 с.
26. Хаўстовіч, М. Даследаванні і матэрыялы: Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Творы невядомых аўтараў. Том другі / М. Хаўстовіч. — Warszawa: Katedra Białorutenistyki Uniwersytetu Warszawskiego, 2016. — 300 с.
27. Цётка. Выбраныя творы / Цётка; прадм. В. Коўтун; камент. С. Александровіча і В. Коўтун. — Мінск: Беларускі кнігазбор, 2001. — 336 с.
28. Шакун, Л. М. Парадыйна-сатырычныя паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» / Л. М. Шакун // Беларуская мова: Энцыкл.; Пад рэд. А. Я. Міхневіча; Рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) і інш. — Мінск: БелЭн, 1994. — С. 409–410.